

Kraken en privatisering van de woningnood. Een vergelijking tussen New York en Amsterdam

Hans Pruijt¹

Inleiding

Wanneer zowel woningnood als leegstand voorkomen kan een kraakbeweging ontstaan, maar dit is niet bepaald vanzelfsprekend. De kansen voor het ontstaan en functioneren van een kraakbeweging, en waar deze kansen van afhangen, is het onderwerp van dit artikel. Het gaat hierbij met name om de vraag, of het uitmaakt of het stedelijk regime gekenmerkt is door vertrouwen in marktwerking of in overheidsinterventie en herverdeling. Het artikel is een verslag van een vergelijkend onderzoek tussen New York en Amsterdam. New York en Amsterdam vertegenwoordigen duidelijk verschillende stedelijke regimes, maar maakten beide een periode door van grote woningnood gecombineerd met leegstand. Allereerst zal ik kort bespreken wat de literatuur over deze kwestie te melden heeft.

Integratie van het kraken, stedelijk regime en privatisering van de armoede

Castells (1977: 208-209) wees erop dat de relatie tussen de staat en radicale stedelijke bewegingen een combinatie van repressie en integratie (inkapseling) vertoont. Wij vinden zo'n patroon ook terug in de verhouding tussen de overheid en krakers. Er is een repressieve tendens (Watkinson 1980; Schuckink Kool 2001: 23-25), waarbij wel vaak enige terughoudendheid wordt toegepast (Artkämper 1995). Daarnaast vindt ook integratie plaats. Hiervan zijn twee vormen te onderscheiden. De eerste vorm is institutionalisering: het ontstaan van een stabiel patroon gebaseerd op regels en sancties. Legalisatie van kraakpanden kan worden gezien als een duidelijk voorbeeld hiervan (Platt 1980: 89, Platt 1985: 333, Draaisma en Hoogstraten 1983). Ambtenaren en politici geven in bepaalde gevallen de voorkeur aan institutionalisering boven repressie doordat kraken tot op zekere hoogte als legitiem wordt ervaren, hoewel deze legitimiteit onstabiel is (Anderiesen 1981: 86) en ongelijk verdeeld (Priemus 1983). Media-aandacht voor krakers is soms positief (Bailey 1973), vaak zijn er echter terugslagen in de vorm van een morele paniek, (Tromp 1981, Platt 1980: 59-63, Amann 1985).

---

¹ Nederlandse versie van Pruijt, H., 2003 "Is the institutionalization of urban movements inevitable? A comparison of the opportunities for sustained squatting in New York City and Amsterdam", *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 27, nr. 1, March, 133-157

Krakers voelen zich op hun beurt aangetrokken door institutionalisering omdat het mogelijkheden biedt om de kans op ontruiming te verkleinen, en repressie te matigen.

Institutionalisering wordt vaak gezien als een verschuiving in het actierepertoire van een beweging van ordeverstoring naar algemeen aanvaarde actievormen, lobbywerk en onderhandeling, die met name optreedt aan het einde van de levenscyclus (Castells 1983: 328, Kriesi et al., 1995). Naast deze *terminale* vorm van institutionalisering kunnen wij echter een meer *flexibele* vorm onderscheiden, waarin actievormen die tegen de maatschappelijke orde ingaan niet verdwijnen maar worden aangevuld met meer algemeen aanvaard gedrag (Dryzek 1996; Tarrow 1994: 114).

Een tweede vorm van integratie is coöptatie (Lammers, Mijs en van Noort 1997: 98-90, 193-200). Bij coöptatie worden (delen van) een actiebeweging getransformeerd tot dienstverlener, en ingeschakeld voor het realiseren van overheidsdoelstellingen. Een voorbeeld is de inschakeling van krakersorganisaties in Engeland als huisbaas voor tijdelijke verhuur (Bailey 1973). Coöptatie wordt door velen beschouwd als een valkuil (Lowe 1986: 148), maar door anderen als iets dat noodzakelijk is om succes te kunnen verzilveren (Corr 1999: 136-139).

De vraag die nu nog beantwoord moet worden, is hoe het karakter van het stedelijk regime uitwerkt op repressie en integratie van krakers. Een antwoord op deze vraag wordt geleverd door de post-Fordisme-theorie (Mayer 2000). De redenering is als volgt: door een terugtrekkende overheid worden arme mensen meer en meer aan hun lot overgelaten. Tegelijk blijft de behoefte aan voorzieningen voor burgers met lage inkomens, zoals betaalbare huisvesting, bestaan. Er ontstaat een gat in de markt voor private organisaties (die formeel een non-profit karakter hebben, maar bijvoorbeeld wel hoge salarissen aan hun managers kunnen betalen) en voor samenwerkingsverbanden tussen bedrijven en non-profit organisaties. Vanuit het gezichtspunt van de overheid wordt het interessant om actiegroepen van bewoners te coöpteren als zelfhulpgroepen.

Een empirische onderbouwing van deze theorie is te vinden in beschrijvingen van de buurtactiebeweging in de VS. In de jaren '70 namen leiders van Amerikaanse buurtactiegroepen graag nieuwe managementtaken graag op zich, omdat het steeds moeilijker was geworden om huurders te mobiliseren. Zo was bijvoorbeeld huurstaking geen effectief middel meer, omdat het huiseigenaren er hoogstens toe aanzette hun panden in de steek te laten (Schwartz 1996). In steeds sterkere mate raakten buurtgroepen financieel afhankelijk van de staat. Daarbij moesten ze aan bureaucratische eisen gaan voldoen. Daardoor verschoof de aandacht van actievoeren en het organiseren van de buurt naar beheer. Verder kwamen er beroepskrachten in dienst die moesten bemiddelen tussen buurtgroepen en de overheid. Sommige buurtgroepen raakten betrokken bij nieuwbouw- en renovatieprojecten ter waarde van miljoenen dollars. Ook konden ze opdrachten krijgen om diensten te gaan leveren. Uiteindelijk raakten verscheidene van deze buurtgroepen in conflict met huurders.

Uit de post-Fordisme-theorie kunnen wij dus de voorspelling afleiden dat, naarmate het stedelijke regime meer gericht is op de markt, de coöptatieneiging bij de overheid groter zal zijn. Bovendien zal er onder die omstandigheid ook meer te winnen zijn door gecoöpteerd te *worden*, vanwege de grotere mogelijkheden voor gecoöpteerde organisaties om een nuttige rol voor de overheid te vervullen (zie Mayer 1998).

De keuze voor Amsterdam en New York

New York en Amsterdam vormen een interessant vergelijkingspaar omdat er in beide steden woningnood was (en nog is). In de jaren '80 stonden er in Amsterdam 50.000 woningzoekenden op de wachtlijst. En in New York woonden er in diezelfde periode duizenden mensen op straat of met meer dan één gezin op een woning. In 1983 moest een tweekamerwoning in een vervallen gebouw op de Lower East Side \$800 per maand opbrengen. Leegstand was er in beide steden ook. Op de Lower East Side stonden er aan het begin van de jaren '80 tientallen gebouwen leeg. De leegstand in Amsterdam had dusdanige proporties, dat daarin in 1981 ca. 9000 krakers onderdak hadden gevonden (Van der Raad 1981).

Wat het stedelijk regime betreft verschillen Amsterdam en New York sterk, vooral als gevolg van de verschillende nationale verzorgingstaatsregimes. Volgens Esping-Andersen (1990: 26-27) vinden we in de VS een "liberaal verzorgingstaatsregime". Dit houdt in dat de staat marktwerking bevordert, "decommodificatie-effecten minimaliseert" en "het bereik van sociale rechten effectief inperkt". Het Nederlandse verzorgingstaatsregime heeft trekken van het "sociaal-democratische" type. Dit houdt in dat het gelijkheidsstreven zich richt op het bereikbaar maken van een hoog levenspeil, in plaats van op het realiseren van gelijke toegang op het niveau van de minimale levensbehoeften. En Fainstein (2000: 106) merkte op dat in Amsterdam de overheid vast bleef houden aan het inzetten van ruimtelijke planning en sociale uitkeringen om gelijkheid te handhaven, terwijl de gemeente New York planning vrijwel had opgegeven en het verstrekken van sociale uitkeringen had teruggeschroefd. Burgers (1998: 44-45) beschrijft de Nederlandse woningmarkt in vergelijking met die in de Verenigde Staten als "geen markt in de strikte zin van het woord" en als "sterk gedecommodificeerd".

Grote verschillen waren er tussen New York en Amsterdam in het verloop van het georganiseerd kraken. Noch relatief noch absoluut bereikte het kraken in New York ooit de omvang die het in Amsterdam (9000 krakers) had. Op het hoogtepunt woonden er op de Lower East Side ongeveer 500 krakers in 20 gebouwen. Daarnaast was het kraken in New York meer discontinu van karakter.

Het onderzoek

Tussen 1995 en 1999 plaatsten New Yorkse krakers allerlei documenten op het World Wide Web. Op basis hiervan kon ik een eerste overzicht maken van de geschiedenis van het kraken op de Lower East Side en aanknopingspunten voor contacten vinden. In 2000 interviewde ik zeven actievoerders. Verder nam ik deel aan een demonstratie en een strategievergadering in verband met de verdediging van "community gardens" (tuinen door bewoners van oude wijken aangelegd in open gaten).

Ik bestudeerde alle nieuwsberichten (278 stuks) over kraken in New York die aanwezig waren in de Lexis-Nexis database en achtergronddocumenten over het huisvestingsbeleid in New York die on-line beschikbaar waren. Dankzij het Internet kon ik een Nederlandse vrouw opsporen en interviewen die een kraakpand op de Lower East Side had geopend. In 2001 interviewde ik nog vier actievoerders in New York. Verder bezocht ik relevante organisaties: UHAB (Urban Homesteading Assistance Board), ACORN (Association of Community Organizations for Reform Now) en Community Board #3 (een door de gemeente ingestelde adviescommissie die de wijk moet vertegenwoordigen). Bij Community Board #3 kon ik het archief doornemen dat betrekking had op een "cross subsidy" plan dat verscheidene gekraakte panden omvatte. Twee zeer ervaren actievoerders, één van de Lower East Side en één uit de South Bronx, leverden commentaar op de eerste versie van het onderzoeksverslag. Herhaald e-mail contact leverde verdere verduidelijking op.

Doordat er over het kraken in Amsterdam veel meer literatuur beschikbaar is, was er minder empirisch onderzoek nodig. Ik kon ook terugvallen op onderzoek dat ik verricht had in de periode 1980-1984. Het ging hierbij om interviews en archiefonderzoek (Pruijt 1984; Pruijt 1985; Huijsman, Pruijt en Strubbe 1998). Na 1984 ben ik doorgedaan met het verzamelen van documentatie. Belangrijke bronnen waren de Kraakkrant (1976-1981) en zijn opvolgers (Laatste Waarschuwing 1981, Bluf! 1981-1988, NN 1988-1995, Ravage 1996-2003).

Integratie van het kraken in Amsterdam

In Amsterdam gebeurde het kraken vrijwel continu vanaf 1965. Nog in 2003 werd er gekraakt. Terwijl de repressie toenam, kocht de gemeente 200 kraakpanden en legaliseerde deze (Duivenvoorden 2000: 323). Door de legalisatie raakten veel krakers betrokken in onderhandelingen met de gemeente en bij overleg over verbouwingen.

Ook buiten de context van legalisering waren er veelvuldige contacten tussen krakers en overheid in Amsterdam. Zo hielp de gemeente bewoners van voor de sloop bestemde panden om deze tijdelijk bewoonbaar te houden. Wijkcentra kwamen voor krakers op en in veel buurten, bijvoorbeeld het Oostelijk Havengebied, participeerden krakers in de stadsplanning.

Hierbij verloor de kraakbeweging in Amsterdam niet haar identiteit; het kraken bleef doorgaan. Er was dus eerder sprake van flexibele dan van terminale institutionalisering. Van coöptatie was al helemaal geen sprake: Amsterdamse kraakgroepen werden niet door de overheid ingeschakeld als dienstverleningsorganisaties.

Integratie van het kraken in New York

In tegenstelling tot Amsterdam, en overeenkomstig met wat de post-Fordistische theorie aangeeft, was het kraken in New York vooral een voorbijgaand verschijnsel, dat de neiging had om te verdwijnen als gevolg van de coöptatie van huisvestingsactiegroepen.

In 1970 was er in New York sprake van een kraakgolf (Brotherton 1978). Deze golf ebde snel weg, en wel zodanig dat georganiseerd kraken geheel verdween. Een zoekopdracht in een databank met samenvattingen uit de New York Times leverde 13 artikelen over kraakacties op uit 1970, drie uit 1971 en uit 1972. Daarna niets meer tot 1980.

Krakers in New York kregen te maken met repressie. Zo rapporteerde de New York Times in 1970 in totaal 56 arrestaties die met kraken te maken hadden; in 1981 ontruimde de gemeente huurders die hun gebouw zelf waren gaan beheren (Katz en Mayer 1985: 24).

Er zijn aanwijzingen dat het inzakken van de kraakactiviteit in New York gerelateerd is aan de strategieverandering bij de huisvestingsbeweging van confrontatie naar samenwerking met de overheid. Er kwamen "homesteading" programma's (homesteading is renovatie van onbewoond geraakte vervallen panden in zelfbeheer door aspirant bewoners) als goedgekeurd alternatief voor het kraken (Von Hassell 1996). Organisatoren zegden het kraken vaarwel, en organisaties (als UHAB) die het kraken ondersteunden gingen zich toeleggen op het in samenwerking met de overheid helpen van (legale) bewoners die hun bedreigde panden wilden redden. Dit gebeurde in de vorm van het Tenant Interim Lease programma, waardoor ca. duizend door de eigenaars opgegeven panden onder zelfbeheer van de bewoners kwamen. Dit hield wel in dat actieve bewoners al hun energie moesten spenderen aan pure overleving, en niet meer toekwamen aan actievoeren.

Enkele van de meest bekende organisaties die actief zijn in New Yorkse buurten zijn aanvankelijk met kraken begonnen. Daarna zijn deze organisaties van karakter veranderd, waarbij zij het kraken als tactiek verlieten. In 1985 organiseerde Acorn (Association of Community Organizations for Reform Now, met 75000 leden en afdelingen in 27 staten) het kraken van 25 gebouwen in Brooklyn, die de gemeente van plan was te veilen. Na de kraakactie veranderde de gemeente van plan en droeg in totaal 58 gebouwen over aan de aan ACORN gelieerde Mutual Housing Association of New York. Deze organisatie nam de krakers op, en de gemeente investeerde in de renovatie. Een voorwaarde was echter dat ACORN moest toezeggen het kraken vaarwel te zeggen (Erlanger 1987).

De buurtorganisatie Banana Kelly begon met kraken in Kelly Street in de South Bronx. Daarna stapte deze organisatie over naar het renoveren van panden, en vervolgens naar het bevorderen van de ontwikkeling van de buurteconomie.

In 1996 kreeg Banana Kelly internationale erkenning met de toekenning van de Best Practice Award van de Habitat Conference. Intussen had bij Banana Kelly echter oligarchisering plaatsgevonden. Er ontstond een financieel schandaal, bewoners van Banana Kelly's panden klaagden over gebrekkig onderhoud en ratten en kwamen zonder verwarming te zitten. In 2001 werden de laatste panden van Banana Kelly overgenomen door een andere organisatie (Waldman 2001).

De onwaarschijnlijke opkomst van een kraakbeweging in New York

Na 1983 ontwikkelde zich op de Lower East Side weer een - relatief kleine - kraakbeweging. Het verloop was echter heel anders dan in de voorgaande kraakgolf. Van coöptatie-effecten was ditmaal geen sprake. Ambtenaren en politici weigerden consequent met bewoners van kraakpanden te praten. Het duurde bijna twintig jaar voordat legalisatie op gang kwam, en dan nog alleen door het inschakelen van een bemiddelende instantie (UHAB). Legalisatie vond pas plaats toen er geen kraakbare panden op de Lower East Side meer beschikbaar waren. Hoe te verklaren dat in dit geval coöptatie uitbleef? Aan de opstelling van de gemeente lijkt het niet te liggen. Een aanwijzing hiervoor is dat de gemeente in 1992 nog probeerde een kraakgroep te coöpteren, ICP/Community on the Move in de South Bronx. Het aanbod was om drie panden te legaliseren op voorwaarde dat de overige krakers hun woningen zouden ontruimen, en ICP in te schakelen als een non-profit sociale dienstverlener. Voor een verklaring moeten wij dus kennelijk vooral kijken naar de beweging zelf en minder naar de context.

Twee vormen van kraken

Wij kunnen het al dan niet optreden van coöptatie moeilijk verklaren als een strategische keuze die door de krakers wordt gemaakt. Daarvoor zijn er teveel aanwijzingen dat het bij enerzijds het New Yorkse kraken van vóór 1983 en anderzijds het Amsterdamse kraken in het algemeen en de krakers die na 1983 op de Lower East Side begonnen om twee verschillende vormen van kraken gaat. De New Yorkse kraakgolf die rond 1970 zijn hoogtepunt had ging uit van een huisvestingsbeweging waarvan het doel was het onder dak brengen en houden van arme New Yorkers. Kraken was een tactiek gericht op dat doel. In Amsterdam, en na 1983 op de Lower East Side, was het kraken niet alleen een middel maar tegelijk ook een doel. Hier is dus sprake van een echte *kraakbeweging*. In zo'n kraakbeweging staat het kraken zelf centraal. Het is een gemeenschap van krakers die samenwerken bij het kraken van nieuwe gebouwen en het verdedigen van panden tegen ontruiming. Er is weinig formele organisatie, wel is er sprake van informeel leiderschap. De motieven voor participatie variëren. Elementen hiervan zijn het voorzien in eigen of andermans woningbehoefte, het creëren van een alternatieve levensstijl of het bedrijven van een type politiek dat in elk geval tastbare resultaten oplevert. Niet alle deelnemers wonen zelf in kraakpanden. Binnen de beweging is er een sterk doe-het-zelf-ethos, de ideologie is gericht op zelfbeheer. Deelnemers zijn over het algemeen niet welvarend, maar beschikken vaak wel over het nodige culturele en sociale kapitaal. Bijvoorbeeld bij studenten en kunstenaars is dit het geval. Dit geldt niet voor iedereen, maar zonder cultureel en sociaal kapitaal is kraken moeilijk. Krakers van de Lower East Side liepen tegen deze barrière op toen ze probeerden om de daklozen die in Tompkins Square Park bivakkeerden bij de beweging te betrekken.

Plezier en feestvieren zijn altijd belangrijk. Vaak worden er diensten aangeboden in de vorm van culturele centra of podia voor optredens. In één van de weinige gepubliceerde onderzoekspapers over kraken in New York, schreef Van Kleunen (1994) dat kraakpanden die vanaf 1985 werden geopend politieker van karakter waren, en dat er zich samenwerking tussen de panden ontwikkelde. Deze waarneming ondersteunt de interpretatie, dat er rond die tijd een kraakbeweging werd opgezet.

Hoe komt het dat een kraakbeweging niet coöpteerbaar is

Een mogelijke factor om rekening mee te houden is het belang dat de betrokkenen hechtten aan autonomie. Katz en Mayer (1985) dachten langs deze lijn toen zij een vergelijking maakten tussen "zelfhulp huisvestingsacties" in New York (vóór 1983) en West Berlijn. In West Berlijn vond geen coöptatie van de kraakbeweging plaats. Mayer en Katz zochten de verklarende factor in de doelen die de actievoerders nastreefden. Volgens hen bleef coöptatie van de Berlijnse krakers uit omdat hun streven verder ging dan huisvesting, en zich uitstreekte tot "macht en beheersing over de ruimte, en het vermogen om alternatieve visies op het leven en de toekomst te definiëren" (Katz en Mayer 1985: 41). Hierdoor joegen zij politici tegen zich in het harnas die daardoor de weg naar coöptatie van de kraakbeweging als een door de overheid erkende zelfhulporganisatie afsloten. Mayer en Katz (1985: 16) stelden zelf echter al vast dat er binnen de New Yorkse huisvestingsbeweging ook een groot belang aan autonomie en zelfbeheer werd gehecht. Autonomie is dus geen factor die sterk differentieert.

Wat wel cruciaal is, is het onderscheid tussen een huisvestingsbeweging waarvoor kraken een tactiek is en een kraakbeweging. Een huisvestingsbeweging kan door de overheid worden gecoöpteerd onder het motto "we zijn met het met jullie doelen eens, maar jullie moeten wel legale middelen gaan gebruiken". Als kraken echter niet alleen een middel is maar ook een doel gaat dit mechanisme niet op. Van de overheid is niet te verwachten dat zij kraken als doel gaat ondersteunen.

Een verklaring voor de opkomst van een kraakbeweging in New York

Het ontstaan van een echte kraakbeweging in New York na 1983 gaat in tegen wat de Post-Fordisme-theorie voorspelt. Toch is het te vroeg om deze theorie af te schrijven, omdat het ontstaan van de kraakbeweging op de Lower East Side niet geheel endogeen was. Tot op zekere hoogte is bij het kraken sprake van globalisering. Dit is bijvoorbeeld te zien aan het gebruik van het internationale krakersteken (een cirkel met daardoorheen een pijl in de vorm van een bliksemschicht). Aan de New Yorkse kraakbeweging namen Europeanen deel. Een Italiaanse kunstenaar die in anarchistische kringen in Berlijn verkeerde hoorde daar dat er op de Lower East Side honderden verlaten gebouwen te vinden waren. In 1981 trof hij daar een blok met drie gebouwen aan, waarin nog maar een paar appartementen door huurders werden bewoond. Hij organiseerde het kraken van de overige appartementen, en later organiseerde hij het kraken van nog eens zes gebouwen. In 1985 introduceerde een Engelse vrouw ideeën in New York die gemeengoed waren in de Engelse kraakbeweging. In 1988 nam een Nederlands meisje het initiatief om een groot pand op de Lower East Side te kraken. In Nederland had zij al gekraakt en zij probeerde - met beperkt

succes - wat van de kenmerken van de Nederlandse kraakbeweging te introduceren: een kraakcafé, regelmatig overleg tussen panden, wederzijdse hulp, een gereedschapsuitleen, faciliteiten voor kunstenaars en een podium. Amerikaanse krakers bezochten op hun beurt ook Europese kraakbewegingen. Ik wil niet beweren dat externe invloed de mogelijksstructuur voor sociale bewegingen irrelevant maakt. Wel blijkt hier dat een van tevoren bestaande oppositionele identiteit het effect van de mogelijksstructuur kan beperken.

De bescherming van eigendom

Het ontstaan van een echte kraakbeweging in New York was dus een anomalie - maar het was niet onmogelijk. Wel hadden krakers in de twee steden te maken met heel verschillende mogelijksstructuren.

De juridische bescherming van eigendom tegen krakers is in de VS hechter dan in Nederland. In de VS is kraken illegaal, krakers kunnen vervolgd worden voor "trespassing" (wederrechtelijke betreding). In Nederland genieten krakers enige juridische bescherming. In 1971 nam de Hoge Raad een beslissing die er op neerkwam dat het "huisrecht" van toepassing werd voor krakers. Hierdoor werd het ontruimen door de huiseigenaar illegaal. Vanaf dat punt werd kraken niet als illegaal beschouwd, tenminste voor zover het pand niet in gebruik was of er een verbouwing gaande was. Vaak werd na de kraak een rondleiding aan de politie aangeboden om te laten zien dat het pand niet in gebruik was. Dit verkleinde de mogelijkheid voor de eigenaar om met succes aangifte te doen wegens huis- of lokaalvredebreuk. Zo bleef alleen een civielrechtelijke weg voor ontruiming open. Krakers probeerden dit te verhinderen door hun achternamen geheim te houden, tot een wetswijziging anonieme dagvaarding mogelijk maakte. In 1978 sneuvelde een wetsontwerp voor een anti-kraakwet na lobbyactiviteiten van de Raad van Kerken. Tien jaar later kwam het tot de Leegstandswet, die panden tegen kraken zou beschermen als deze als leegstand waren geregistreerd. Tegelijk bood de wet de overheid de mogelijkheid, geregistreerde leegstaande panden te vorderen voor woningzoekenden. In 1994 werd het illegaal om een pand te kraken dat minder dan een jaar leeg stond. Overigens ontvingen krakers lang niet altijd de bescherming waar zij recht op hadden, er vonden illegale ontruiming plaats. Hoewel de wettelijke bescherming voor krakers in Nederland afbrokkelde, bleef er tot op heden nog iets van over.

Zahn (1993: 393) merkte op dat Nederlanders uitzonderlijk tolerant zijn ten opzichte van krakers. Desalniettemin was er een constante tendens in de richting van het verbieden van kraken. De ruimte die voor het kraken overbleef was het resultaat van de inspanningen van organisaties die het kraken steunden en van het lage tempo van wetgeving. De geschiedenis van het kraken in Nederland laat het belang van wettelijke bescherming duidelijk zien. De beslissing van de Hoge Raad uit 1971 waardoor krakers bescherming kregen veroorzaakte een ommekeer. Voorheen had de politie steeds krakers snel ontruimd, waardoor het onmogelijk was om duurzame kraakpanden te creëren. Dit veranderde volkomen. Krakers bleken zelfs in staat een aantal panden duurzaam in gebruik te nemen die eerder snel ontruimd waren (Duivenvoorden 2000: 69). En de afbrokkeling van de rechten van krakers na 1986 viel samen met de teruggang van de beweging (Duivenvoorden 2000: 301).

Krakers in New York hanteren twee strategieën om het ontruimingsrisico te minimaliseren. De ene is niet opvallen. Krakers maken kennis met hun burens en proberen daarmee een goede verstandhouding op te bouwen, maar proberen om door de politie of huisvestingsambtenaren onopgemerkt te blijven. Een New Yorkse kraker

vond dit een groot verschil met het kraken in Europa, "waar krakers meteen spandoeken ophangen". In Amsterdam kwam onopvallend kraken ook voor, maar in veel gevallen hingen krakers inderdaad trots spandoeken op.

Onopvallend kraken leidt tot het probleem van isolatie. Krakers of in kraken geïnteresseerde personen kunnen elkaar niet vinden.

De tweede in New York gehanteerde strategie om ontruiming te ontlopen is dat men zich beperkt tot niet riskante panden. Dit betekent: opgegeven panden die in handen van de gemeente zijn gekomen, waar bovendien geen plannen voor zijn. De New Yorkse kraakhandleiding beveelt dit ook aan. In Amsterdam werden dergelijke panden ook gekraakt, maar daarnaast werden ook panden van onroerend goed firma's gekraakt. Dat men zich in New York beperkte tot het kraken van panden met een laag risico leidde ertoe dat men daar in 2002 kraakpanden kon aantreffen die al 18 jaar bestonden. Het politieke effect van het kraken van panden met een laag risico is, dat de kwestie van winst versus wonen in New York door krakers niet kon worden aangepakt.

De technische staat van gebouwen

Ook op het punt van de technische staat van gebouwen was het kraken in New York door de bank genomen problematischer dan in Amsterdam. Het vergelijken van kraakhandleidingen laat hier iets van zien. De New Yorkse handleiding legt aspirant-krakers uit hoe ze kunnen beoordelen of een pand niet op instorten staat. De handleiding bereidt de lezer voor het op bewoonbaar maken van een pand met grote gaten in het dak, verrotte balken en vloerdelen, ontbrekende waterleiding, vernielde riolering, trappen met ontbrekende treden. Het advies is om van tevoren een voordeur met kozijn gereed te maken. Krakers moeten niet verwachten dat het mogelijk is om normale w.c.'s aan te leggen. Elders in de New Yorkse kraakliteratuur werd het hebben van w.c.'s als een speciale eigenschap van een bepaald pand genoemd.

In de Amsterdamse kraakhandleiding (uitgave 1996/1997) wordt geen aandacht besteed aan bouwkundige problemen. Dit is wel het geval in de uitgave uit de jaren '80, maar ook hier blijkt niet uit dat men rekening moest houden met grote schade. Een New Yorkse kraker schreef over Amsterdam: "Nederlandse kraakpanden hadden normale w.c.'s, restaurants, radiostations, maar al deze luxe maakte de krakers alleen maar cynisch" (Tobocman 1999: 238).

Bij vijf ontruiming van kraakpanden op de Lower East Side, dit is meer dan de helft van alle ontruiming die sinds 1989 plaatsvonden, speelden bouwkundige omstandigheden een (zij het omstreden) rol. Toen ik in New York informeerde naar de banen van krakers, kwam werk in de bouw als eerste antwoord naar voren.

De slechte staat van potentiële kraakpanden in New York kan worden teruggevoerd op de gedereguleerde dynamiek van de binnensteden. Als een buurt in een spiraal van verval terechtkomt, is het effect veel destructiever dan in Nederland. De meer welvarende bewoners trekken weg, de onveiligheid neemt toe, het onderhoud vermindert, panden komen in handen van lieden die ze uitmelken zonder te investeren of belasting te betalen, brandstichting om geld van de verzekering te krijgen komt veel voor, de waarde daalt verder, speculanten kopen panden voor een prikje op voor het geval de grondprijzen gaan stijgen, panden worden door de eigenaars definitief opgegeven, drugdealers nemen bezit van leegstaande panden, bruikbare materialen worden uit panden gehaald, open gaten ontstaan wat weer de stabiliteit bedreigt van de panden die ernaast staan. In Amsterdam zorgde regulering door de overheid ervoor dat desinvestering op deze schaal achterwege bleef (Smith 1996: 168).

Concurrentie op het terrein van renovatie voor mensen met laag inkomen

Opvallend vaak raakten krakers in New York verzeild in conflict met organisaties die hun pand wilden ontruimen om het te renoveren voor mensen met een laag inkomen. Krakers kregen hierbij het verwijt dat zij middenklassenfiguren uit de buitenwijken waren die de huisvestingsmogelijkheden van arme buurtbewoners blokkeren. Het verweer was dat de krakers zelf ook weinig geld hadden, volledig opgegeven panden in levensgevaarlijke straten hadden opgeknapt en daarmee de buurt verbeterd, en dat de renovatieprojecten toch niet duurzaam ten goede zouden komen aan mensen met de laagste inkomens.

Zo merkte Abu-Lughod (1994: 252-253) op dat "huisvestingshervormers" en krakers "in toenemende mate vast kwamen te zitten in een zero-sum conflict over dezelfde panden". Volgens haar leidde dit tot een verlies van steun voor de krakers.

Negen kraakpanden of blokjes kraakpanden op de Lower East Side werden bedreigd met ontruiming, terwijl de bewoners ontruiming probeerden te voorkomen. Enkele tactieken waren:

- Juridische procedures
- Acties gericht tegen (non-profit) ontwikkelaars: protest voor het kantoor of lock down actie binnen het kantoor
- Verstoring van vergaderingen
- Lijdzzaam verzet tijdens ontruiming (in de weg gaan staan tijdens het slopen met een sloopkogel, voor het pand gaan staan ·
- Het pand barricaderen
- Barricade op straat
- Viezigheid gooien over politieagenten die betrokken zijn bij een ontruimingspoging
- Na ontruiming herkraken

In zes van de deze conflicten werd het pand opgeëist voor het realiseren van huisvesting voor mensen met een laag inkomen (zie tabel 1). Slechts in drie gevallen was hiervan geen sprake (zie tabel 2).²

Tabel 1 Conflicten op de Lower East Side waarbij het pand werd opgeëist voor het realiseren van huisvesting voor mensen met een laag inkomen

locatie	naam	resultaat
E 5 th St. 537-39		ontruimd in 1997
Av C, 21-23	Umbrella House	Gelegaliseerd in 2002
E 4 th St. tussen Avenues B en C	ABC Community Center	ontruimd in 1989
E 13 th St. 535, 537, 539, 541, 545		ontruimd in 1995/1996
Av D/ 10 th St.	Glass House	ontruimd in 1994
Rivington St. 156	ABC No Rio	overleving (2003) als een kunst/buurtcentrum

Tabel 2 Conflicten op de Lower East Side waarbij het pand *niet* werd opgeëist voor het realiseren van huisvesting voor mensen met een laag inkomen

locatie	naam	Resultaat
E 9 th St. 713	Dos Blockos	ontruimd in 1999
E 7 th St. 272, 274, 278		274 en 278 in 2002 gelegaliseerd
E 8 th St. 319		ontruimd in 1989

De meeste kraakconflicten op de Lower East Side betroffen panden die werden opgeëist voor het realiseren van huisvesting voor mensen met een laag inkomen.

² Ik kon tabellen 1 en 2 maken door gegevens te combineren uit stukken die door deelnemers aan de kraakbewegingen op het Web zijn gezet, krantenartikelen uit de Lexis-Nexis database, interviews en documenten die bewaard worden in het archief van Community Board #3.

In Amsterdam kwam het maar weinig voor dat krakers weigerden plaats te maken voor sociale woningbouw of -renovatie (een 19^e eeuwse blok in de Blasiusstraat, een vergelijkbaar blok in de Kinkerstraat, en pakhuizen in de Conradstraat en aan de Houtmankade). In het geval van de Blasiusstraat en de Conradstraat kwam het tot schermutselingen met de politie. Bij het pakhuis aan de Houtmankade kwam een compromis tot stand waardoor de krakers de bovenste verdieping konden blijven gebruiken. Gezien de schaal van het kraken in Amsterdam zijn dit slechts incidenten.

Op het eerste gezicht leek de concurrentie van ontwikkelaars van huisvesting voor mensen met lage inkomens weer een bevestiging van de moeilijke positie van krakers in New York. Deze concurrentie bezorgde de krakers immers legitimeringsproblemen. Deze eerste indruk bleek onjuist. De positie van de New Yorkse krakers kunnen we vergelijken met de positie van de krakers in de Amsterdamse stadsvernieuwingsgebieden. In 1981 woonde iets meer dan de helft van de Amsterdamse krakers in de stadsvernieuwingsgebieden in de 19de en vroeg 20ste eeuwse ringen (Van der Raad 1981: 37). Vrijwel alle kraakpanden in deze gebieden werden uiteindelijk gesloopt voor sociale woningbouw. Bij altijd verlieten krakers deze panden vrijwillig en tijdig. Van tevoren hadden zij de bewoning als kraakpand als tijdelijk gezien.

Gezien de vele rellen in de jaren '80 waarbij krakers betrokken waren lijkt het niet logisch de verklaring te zoeken in een diep respect voor recht en orde.

Een meer plausibele verklaring is dat de investeringen die in deze panden gedaan waren, relatief gering waren. De New Yorkse panden hadden meer schade die hersteld moest worden.

Nog belangrijker is, dat de aanspraak die gemaakt werd op deze locaties om daar sociale woningbouw te realiseren, zeer robuust was. De consensus rond de stadsvernieuwing was zo sterk, dat de krakers deze ofwel deelden ofwel aanvoelden dat het zinloos was zich ertegen te verzetten. Vijf kenmerken speelden hier een rol:

1 Betaalbaarheid

Afdwongen door verzet vanuit de buurten werd met behulp van subsidies een beleid van "bouwen voor de buurt" gevoerd. Buurtbewoners hadden het recht om in de buurt geherhuisvest te worden (Heijdra 1989: 75). Gevolg was dat in de grote steden het leeuwendeel van de woningen in de betaalbare klasse bleef (SCP 1998).

In New York bleken huisvestingsprojecten die bedoeld waren voor mensen met lage inkomens toch vaak buiten het bereik van deze groep. Bovendien was het normaal dat de ontwikkelaars het recht hadden na 15 jaar de huur tot het peil in de marktsector te verhogen.

2 Duidelijke afbakening tussen op winst gerichte ontwikkeling en niet op winst gerichte ontwikkeling

In Amsterdam was het onderscheid tussen de marktsector en de non-profit sector heel helder. Van woningbouwverenigingen werd breed aangenomen dat deze in het belang werkten van huurders met lage inkomens. Dit vergrootte de legitimiteit van de stadsvernieuwing. (Inmiddels is ook in Amsterdam het onderscheid tussen de marktsector en non-profit sector aan het vervagen. Woningcorporaties transformeren

zich tot projectontwikkelaars³ en het verschijnsel van verkoop van de sociale huurwoningen heeft zijn intrede gedaan.)

In New York was het onderscheid tussen marktsector en non-profit sector minder duidelijk. In New York werkten non-profit organisaties vaak met bedrijven samen. De non-profit organisaties, waaronder ook buurtorganisaties die door de overheid waren gecoöpteerd, werden er vaak van beschuldigd geld naar hun managers te sluizen in de vorm van hoge salarissen. Krakers gebruikten vaak de benaming "poverty pimps" (armoedepooiers).

3 Betrouwbaarheid en transparantie

In Amsterdam bleken plannen voor sociale woningbouw vroeg of laat tot realisatie te leiden. In New York was er op dit punt meer onzekerheid (Sante 1995). In New York was het bijvoorbeeld lastig om uit te vinden wat de concrete plannen voor een bepaald pand waren. Het was ook moeilijk om in te schatten hoe realistisch deze plannen waren.

4 Democratische planning

In Amsterdam was het gewoon dat toekomstige huurders inspraak hadden in het ontwerp van nieuwe woningen. Dit was weer een reden minder voor krakers om dwars te gaan liggen.

5 Erkenning van de behoeften van krakers

Geleidelijk begonnen Amsterdamse ambtenaren rekening te houden met de belangen van krakers. Het kwam voor dat krakers, die jaren in een buurt woonden, bij stadsvernieuwing herhuisvesting kregen aangeboden.

Deze vijf verschillen verklaren waarom krakers in Amsterdam de neiging hadden vrijwillig plaats te maken voor sociale huisvestingsprojecten en in New York niet.

In één geval, ABC No Rio, wonnen krakers een geschil door druk uit te oefenen op een non-profit ontwikkelaar, Asian Americans for Equality, door deze te beschuldigen van "hebzucht", "profiteren" en "corruptie." Een protestactie voor het kantoor van deze organisatie leidde tot aandacht in de media. Andere tegenstanders van het management van Asian Americans for Equality zagen daarbij kans hun kritiek ook naar voren te brengen.

---

³ Aedes, vereniging van woningcorporaties, stelt op haar website (www.aedes.nl, 2003): "Grote projecten met alleen maar sociale huurwoningen kunnen door het wegvallen van subsidies niet meer worden gebouwd. Daarom ontwikkelen woningcorporaties steeds vaker koopwoningen of combinatieprojecten van koop- en huurwoningen. Met de opbrengsten van de koopwoningen kunnen ze de huurwoningen betaalbaar houden voor mensen met lagere inkomens."

De New Yorkse betaalbare huisvestingssector is vatbaar voor dit soort kritiek, omdat zij opereert in een grijs gebied tussen algemeen belang en privé-belangen.

Tegelijkertijd verweten de managers uit de New Yorkse lage inkomenshuisvestingssector de krakers dat zij niet de "echte armen" of de "echte daklozen" waren.

Deze sector wordt gekenmerkt door ondoorzichtigheid, complexe transacties met kruissubsidies (bouwen voor de marktsector om daarmee huisvesting voor mensen met laag inkomen te subsidiëren) en via bemiddeling verkregen belastingvoordelen, en een scala van actoren met verschillende agenda's en graden van naïviteit.

De keerzijde was dat het sociale conflict in New York de neiging had om opgesloten te blijven in een arena op buurtniveau die draaide om de huisvesting van mensen met een laag inkomen. Krakers raakten in de clinch met kleine huisvestingsorganisaties die zich organiseerden in de Community Board.

De beleidsmakers op stedelijk en hoger niveau die iets te zeggen hadden over investeringen in sociale huisvesting, en regulering van de stadsontwikkeling, bleven buiten schot. In het geval van Amsterdam werden stedelijke en nationale politiek en bestuur wel betrokken in conflicten rond kraakpanden. (Anderiesen 1981). Ook veroorzaakten Amsterdamse krakers wel problemen voor (op winstmaken gerichte) projectontwikkelaars en de banken die hen financierden (Bilwet 1990).

Conclusies en discussie

De vergelijking tussen de twee steden levert een enigszins paradoxaal resultaat op: een marktgericht regime met weinig herverdeling en planning ten behoeve van betaalbaar wonen biedt minder kansen voor het kraken dan een regime dat veel sterker op herverdeling en planning is gebaseerd. Bevestigd werd de stelling dat een marktgericht regime coöptatie van groepen uit de beweging als sociale dienstverleners (wat leidt tot het opgeven van het kraken) in de hand werkt.

Een kraakbeweging als de Amsterdamse is immuun voor coöptatie, omdat voor zo'n beweging het kraken niet alleen een middel is maar ook een doel. Het bleek echter mogelijk om, tegen de structurele trend in de Verenigde Staten in, een "echte" kraakbeweging in New York op te zetten. De mogelijkhedenstructuur voor krakers in New York bleek wel minder gunstig dan in Amsterdam:

- het eigendomsrecht was sterker beschermd, hetgeen ertoe leidde dat krakers zich in New York beperkten tot overheidsbezit,
- de technische staat van leegstaande gebouwen was slechter, als gevolg van een destructievere dynamiek van de verloedering van oude wijken,
- in New York kregen krakers geen toegang tot het politieke systeem, waardoor flexibele institutionalisering à la Amsterdam niet mogelijk was.

Op één gebied blijken de mogelijkheden voor krakers onder een marktgericht regime groter: het domein van de huisvesting van mensen met een laag inkomen. In een marktgericht regime is dit gekenmerkt door concurrerende groepen, het door elkaar heen spelen van eigenbelang van managers en het belang van woningzoekenden, onduidelijkheid en onvoorspelbaarheid. Onder een regime van overheidsregulering, tenminste zoals zich dat in Amsterdam na allerlei buurtacties had ontwikkeld, is er meer consensus over de aanpak van huisvesting van mensen met een laag inkomen. Hierdoor is er voor een kraakbeweging op dit terrein weinig te ondernemen.

Onder een marktgericht regime kunnen radicale groepen een rol spelen als waakhond wanneer gecoöpteerde groepen het "Weber-Michels-scenario" (van sociale beweging tot door managers geleide organisatie die gericht is op eigenbelang) gaan doorlopen. Wel is te verwachten dat de conflicten beperkt blijven tot heel lokale arena's op buurtniveau, met als gevolg dat hogere bestuurlijke en politieke niveaus, grote vastgoedbedrijven en banken buiten schot blijven.

De post-Fordisme-theorie biedt stedelijke bewegingen maar één haalbaar scenario: zich laten coöpteren en proberen het beste te maken van de situatie dat de overheid verstrikt raakt in de contradicties tussen enerzijds deregulering en terugtrekking en anderzijds de gehandhaafde pretenties om het welzijn van de burgers te bevorderen. Een tweede scenario is echter ook mogelijk. De wanorde binnen de "derde sector" tussen staat en markt en het vervagen van het onderscheid tussen publiek en privaat belang openen nieuwe mogelijkheden voor bewegingen die aan hun oppositionele identiteit vasthouden.

Geraadpleegde literatuur

- Abu-Lughod, J. L. (1994). Defending the Cross-Subsidy Plan: The Tortoise Wins Again. in: J. L. Abu-Lughod (red.) From urban village to East Village. The battle for New York's Lower East Side. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell: 313-332.
- Amann, R. (1985). Der moralische Aufschrei. Presse und abweichendes Verhalten am Beispiel der Hausbesetzungen in Berlin. Frankfurt/Main, Campus Verlag.
- Anderiesen, G. (1981). "Tanks in the streets: the growing conflict over housing in Amsterdam." International journal of urban en regional research 5(1): 83-95.
- Artkämper, H. (1995). Hausbesetzer, Hausbesitzer, Hausfriedensbruch. Berlin, Springer-Verlag.
- Bailey, R. (1973). The Squatters. Harmondsworth, Penguin.
- Bilwet (1990). Bewegingsleer. Kraken aan gene zijde van de media. Amsterdam, Ravijn.
- Brotherton, M. A. (1978). Conflict of interest, law enforcement, and social change: a case study of squatters on Morningside Heights. Ann Arbor, University Microfilms International.
- Burgers, J. (1998). "The relation between formal and informal solidarity: Substitutes or communicating vessels? - The case of housing illegal immigrants." Sociale wetenschappen 41(3): 38-53.

- Castells, M. (1977). The Urban Question. Londen, Arnold.
- Castells, M. (1983). The city and the grassroots : a cross-cultural theory of urban social movements. London, Edward Arnold.
- Corr, A. (1999). No trespassing. Squatting, rent strikes and land struggles worldwide. Cambridge MA, South End Press.
- Draaisma, J. en P. v. Hoogstraten (1983). "The squatter movement in Amsterdam." International journal of urban and regional research 7(3): 405-416.
- Dryzek, J. S. (1996). "Political Inclusion and the Dynamics of Democratization." The American Political Science Review 90(3): 475-487.
- Duivenvoorden, E. (2000). Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999. Amsterdam, Arbeiderspers.
- Erlanger, S. (1987). New York turns squatters into homeowners. New York Times, October 12, Section A, page 1.
- Esping-Andersen, G. (1990). The three worlds of welfare capitalism. Cambridge, Polity Press.
- Fainstein, S. (2000). "The egalitarian city. Images of Amsterdam." in: L. Deben, W. Heinemeier en D. v. d. Vaart (red.) Understanding Amsterdam Essays on economic vitality, city life and urban form Amsterdam, Het Spinhuis: 93-115.
- Hassell, M. Von (1996). Homesteading in New York City, 1978-1993. The divided heart of Loisaïda. Westport, Bergin & Garvey.
- Heijdra, T. (1989). De Pijp. Monument van een wijk. Amsterdam, De Miliano.
- Huijsman, C., H. Pruijt en I. Strubbe (1998). "Projectgroep Woonbeleid en Kraakpolitiek. Een stroom van werkgroepen, onderzoeken en papers" in: H. Kalt, J. Kok, M. v. d. Tweel en H. v. Zijl. (red.). Gepakte Stad Special. Saar, de Schat van Amsterdam, Amsterdam, KROA: 38-39
- Katz, S. en M. Mayer (1985). "Gimme shelter: self-help housing struggles within and against the state in New York City and West Berlin." International journal of urban and regional research 9(1): 15-47.
- Kleunen, A. Van (1994). The squatters: a chorus of voices ... but is anyone listening? The battle for Tompkins Square Park, in: J. L. Abu-Lughod (red.) From urban village to East Village. The battle for New York's Lower East Side.. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell: 285-312.
- Kriesi, H., R. Koopmans, J. W. Duyvendak en M Guigni (1995). New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis. London, UCL Press.
- Lammers, C. J., A. A. Mijs en W. J. V. Noort (1997). Organisaties vergelijkenderwijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties. Utrecht, Het Spectrum.
- Lowe, S. (1986). Urban Social Movements. The City After Castells. New York, St. Martin's Press.
- Mayer, M. (1998). The Changing Scope of Action in Urban Politics: New Opportunities for Local Initiatives and Movements, in: Wolff, R.; Schneider, A.; Schmid, C.; Klaus, P.; Hofer, A. and H. Hitz (INURA Zürich) (eds) Possible Urban Worlds: urban strategies at the end of the 20th century, Basel, Birkhäuser, 66-75, <http://userpage.fu-berlin.de/~mayer/mm/changing.htm>

- Mayer, M. (2000). Post-Fordist City Politics in: R. T. LeGates en F. Stout (red.) The City Reader. Second edition.. London / New York, Routledge: 229-239.
- Platt, S. (1980). A decade of squatting. The story of squatting in Britain since 1968. in: N. Wates en C. Wolmar (red.) Squatting. The real story.. London, Bay Leaf Books: 14-103.
- Platt, S. (1985). Who Are the Squatters Now? New Society. 73: 331-334.
- Priemus, H. (1983). "Squatters in Amsterdam: urban social movement, urban managers or something else?" International journal of urban and regional research 7(3): 417-427.
- Pruijt, H. (1984). De Cityvorming Gekraakt? Doctoraalscriptie, Sociologie, Universiteit van Amsterdam.
- Pruijt, H. (1985). "Cityvorming gekraakt? Invloed van actiegroepen op de stedelijke planning in Amsterdam." Agora 1(4): 4-5 & 10
- Sante, L. (1995). New York's attack on itself. New York Times. New York: section 14 page 15.
- Schuckink Kool, M. (2001). De rechtspositie van krakers jegens de overheid. De bevoegdheden van de overheid tegen krakers in theorie en in de praktijk. Den Haag, Doctoraalscriptie Nederlands Recht, Open Universiteit
- Schwartz, J. (1986). Tenant Power in the Liberal City, 1943-1971. in: R. Lawson (red.) The Tenant Movement in New York City, 1904-1984. New Brunswick, New Jersey, www.tenant.net, Rutgers University Press: Chapter 4.
- SCP (1998). Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau / SDU.
- Smith, N. (1996). The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city. London en New York, Routledge.
- Tarrow, S. (1994). Power in movement. Social movements, collective action and politics. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tobocman, S. (1999). War in the neighborhood. New York, Autonomedia.
- Tromp, B. (1981). "Kraken als actievoeren: een verkenning." Sociologische gids 28(1): 23-35.
- Van der Raad, J. W. (1981). Kraken in Amsterdam. Amsterdam, Roelof Kellerstichting.
- Waldman, A. (2001), "A Rebuilder In the Bronx Scales Back", The New York Times, March 29, Section B; Page 1
- Watkinson, D. (1980). The erosion of squatters rights. in: N. Wates en C. Wolmar (red.) Squatting. The real story.. London, Bay Leaf Books: 158- 163.

Zahn, E. (1993). Das unbekannte Holland. Regenten, Rebellen und Reformatoren.
München, Goldmann.

Interventions

